
Doğum ile Ölüm Arasında İslamcılık

Mümtaz'er TÜRKÖNE

Kapı yay. İstanbul 2012, 182 sayfa

Tanıtan: Ömer Ali YILDIRIM*

İslamcılık kavramı Osmanlının son döneminde tartışılmaya başlanan ve o günden itibaren de üzerinde konuşulan, bazı zamanlarda öncelikli gündem olarak merkeze oturan bir kavramdır. İslamcılık, kavram olarak teorisyenler tarafından farklı tanımlanmakla birlikte içerik ve olgu olarak ortak noktalara gönderimde bulunmaktadır. Osmanlı ülkesinde kurtuluş reçeteleri ya da arayışlarında yer alan üç kavramdan biri olan İslamcılık, Cumhuriyet Türkiye'sinde de cazibesini muhafaza etti. Öyle ki, kendine yeni rota olarak Batılılaşmayı ve dar bir anlamda Türkleşmeyi seçen Cumhuriyet Türkiye'sinde dahi, gerek tercüme faaliyetleriyle yeniden yapılanışı gerek milliyetçi unsurlarla girdiği etkileşim ve fikri koalisyonlarla gerekse de yer yer liberalizme kadar savrulan bir alandaki pragmatik yaklaşım ve şekillenmelerle varlığını sürdürdü. İnişli çıkışlı ve yer yer savruk bir yüzyıllık tarihin ardından İslamcılık, yeni giydiği muhafazakarlık gömleğiyle 2000'lerin başında iktidara taşındı. On yılı aşkın bir iktidar sürecinin ardından İslamcılık nereye doğru evirildi? Hala böyle bir ideolojiden söz edilebilir mi yoksa, iktidar olmakla birlikte kendini tüketti mi?

Geçen yazın ortaların gazete köşelerinde İslamcılık üzerinde yazan düşünürlerle İslamcılık geleneğinden gelen ve kendisini İslamcı olarak nitelendiren düşünürler arasında "yaratıcı" olarak nitelendiremeyeceğimiz ancak entelektüel düzeyi yüksek, kaliteli ve yer yer hararetle bir tartışma yaşadık. Tartışmanın başrolünde aynı zamanda bu tartışmayı ateşleyen, kendisi İslamcılık üzerine çalışan ve bu alanda "uzman" olarak nitelendirilen Mümtaz'er Türköne yer almaktaydı. Ali Bulaç'ın köşesindeki İslamcılığı konu edinen yazılarının ardından oldukça takrik edici bir şekilde ringe çıkan Türköne, "İslamcılığa ne oldu?" sorusunu değerlendirmesinin ardından İslamcılığın öldüğünü iddia ediyordu. Ona göre, asıl rengine Pakistan ve Mısır'daki İslami hareket önderlerinin ve bu ekollerde yetişen düşünür ve teorisyenlerin eserlerinin tercüme edilmesiyle bürünen İslamcılık, kıvılcık olan "iktidar olma" hedefine ulaştığında aslında kendi sonunu da getirmişti. Türköne'nin zihni ve daha çok da romantik duyguları tahrik edici bu sözleri, kendilerini İslamcı olarak nitelendirenler nezdinde bir yankı oluşturdu. Gerek yazıları ve sözleriyle bir dönem İslamcı gençliği üzerinde önemli bir etkisi

* Yrd. Doç. Dr., Şırnak Üniversitesi İlahiyat Fakültesi İslam Felsefesi
yildirimomerli@gmail.com

olan entelektüellerden Ali Bulaç, gerekse ulemadan Hayrettin Karaman gerekse de çeşitli gazeteciler bu tartışmaya müdahil oldular. Bu tartışmalarla geçen bir buçuk ayın ardından Türköne kendi açısından olaya “son nokta”yı koyduğu bir yazı daha kaleme aldı. Ona göre “İslamcılık öldü” dediğinde karşıdan gelen sesin niteliği ve zayıflığı tezinin doğruluğunu bir kez daha ispatlamıştı. Tezin bulduğu aksulamel zayıftı, çünkü kitlesel bir karşılık vermeden söz edilemezdi; nitelik bakımındansa durum daha da vahimdi, nitekim ona karşı hamle de bulunanlar kendi dünyalarına kapanmış “dünün dava adamları”ydı. Bu aksulamelde bayrağı devralmış yeni nesillere işaret eden her hangi bir emare bulunmamaktaydı.

Yazar gazete köşelerinde cereyan eden bir tartışmanın ardından konuyu kitap çapında ele alarak hükmü daha da netleştirmeye karar veriyor ve elimizdeki bu kitap ortaya çıkıyor. Hikayesini yukarıda ana hatlarıyla çizmeye çalıştığımız, Kapı yayınlarından çıkan bu kitap yedi bölümden oluşmaktadır. Yazar kendisinin İslamcılık uzmanı olma yoluna çıkışını ve entelektüel serüveninin başlangıç dönemine dair anekdotlar paylaştığı ilk bölümde “İslamcılık uzmanı” olma hikayesini anlatıyor. Bu bölümde, milliyetçi bir geçmişe sahip olan yazarın milliyetçi cenah içerisinde de sola yakın bir pozisyonda durmakla birlikte, aslında, Türk İslâm Ülküsü taraftarlarına dair değerlendirmelerinden bu cenaha ulusçu gruba gruba nazaran daha sempatik durduğunu görüyoruz. Bölümün ikinci alt başlığı olan “Pantoloncu Necdet” kısmında, Yusuf Ziya Cömert’ten alınan “Pantoloncu Necdet” sembolleştirilmesi üzerinden hem İslamcılığın hem de milliyetçiliğin içerisinde yeşerip serpileceği zemine biraz daha yakından bakıyoruz: Gerçek hayat, hayata tutunma mücadelesi, biraz itilmişlik, kavga ya da söz dinleme. Tutundukları zeminin ortaklığına işaret edilen bu kısımda Milliyetçilerle İslamcıların asıl ayrıştığı yer; İslamcıların, Pantoloncu Necdetlerin yani orta sınıf esnafın fazla geniş ve sıcak olmayan şefkat kanatlarına sığınabilme imkânına sahip olmaları. Bu bölümün barındırdığı bir diğer ima da yönetici kesimin elitliği ve halka uzaklığı.

Kitabın dikkate değer bölümlerinden biri olan ikinci bölümde yazar siyasetin nasıl Müslüman toplumun öncelikli meselesi olduğunu irdeliyor. Gelişen toplumsal şartlarda tarikatlar derin bir dönüşümle cemaatleşiyor. Nitekim, bu dönüşümde bireyi kurtuluşa erdirmeye amacındaki tasavvuf, onun sosyal hayattaki varlığını takviye edecek bir araca dönüşmektedir. Yazarın tespitine göre, aslında İslamcılığın temel dinamiklerini; batı karşısında onur arayışı, kendini yönetenlerle yabancılaşma ve geleneksel dinamiklerden kopuşa karşı tepki oluşturmaktadır. Buna karşı İslamcıların çözümü ise devletin yani siyasi sistemin İslamileştirilmesidir. Ancak burada İslamcıların gözden kaçırdıkları bir şey vardır ki o da dönüştürülecek olan bu olgunun yani devletin “yeni” yani modern bir şey olduğudur. Yani, içinden konuşulan “ulus-devlet” Müslüman zihnin tarihten aşına olduğu “devlet”ten farklıdır. Öyleyse İslamcıların peşinde koştuıkları devlet aslında bir ulus devlettir ki bu da İslamcıların daha olayın başında girdikleri yanlış yolu göstermektedir. Yine

bu bölümde farklı düşünürler tarafından yapılan İslamcılık tarifini değerlendiren yazar, olgu olarak İslamcılığın ortaya çıkışını Müslümanların batı karşısında mağlubiyet yaşadıkları 19. yy. travmalarına ve bundan salah imkânı arayışlarına dayandırıyor. Bu buhranlı dönemden çıkış yolu olarak bazı Müslüman düşünürler, köklere dönüşle birlikte, İslamiyet'i çok boyutlu, kültürel, ekonomik ve siyasi bir hareket olarak bir kurtuluş reçetesine dönüştürmüşlerdir. Süreç içerisinde ideolojileşen İslamcılık alternatif bir toplum ve siyaset projesi olarak Müslüman toplumlarda var olmuş ve dahası her zaman da toplumdaki ana gövdeyi teşkil etmiştir. Yazarın yine İslamcılığa dair bir diğer tespiti yüz elli yıllık tarihi boyunca İslamcılığın hiçbir zaman iktidar olamaması, sistemli olarak iktidarın uzağında tutulmadır. Muhafız bir hareket olarak gelişen İslamcılık iktidara gelmesiyle tüm savunma sistemi çökmüştür. Yazarın bu kısımdaki ifadeleri bilhassa da İslamcılığın salt muhalif bir hareket olarak kalıp iktidara hiç gelememiş olduğu ve dahası iktidar sahipleri tarafından bir himaye bulmadığı şeklindeki ifadeleri tartışmaya açık görünüyor. Bilhassa Abdülhamit dönemi uygulamalarından hareketle bu ifadelerle bir itiraz getirilebilir. Bu dönemle ilgili olarak yazar özel değerlendirmede bulunmamaktadır.

Yazar "Kuruluşun Gerçek Hikayesi" adlı üçüncü bölümde, İslamcılığın ortaya çıkışını konu ediniyor. O, İslamcılığın kurucusu olarak, alışılagelmişin aksine, Cemaleddin Afgânî'ye değil de Yeni Osmanlılara işaret ediyor. Ona göre Batı'da Osmanlı Sultanına karşı muhalif bir hareket başlatan Namık Kemal, Ziya Paşa ve Ali Suavî'nin projelerinin esasına bakıldığında bunun İslamcı bir proje olduğu görülür. Nitekim bu düşünürler şeriatın uygulama alanını daha genişleterek Osmanlı tarihi boyunca ceza hukuku ve kamu hukuku (gayri Müslim hukuku hariç) bu alanın dışında bırakılan yerleri de şeri hukukun uygulama alanına dahil etmeyi gündeme getiriyorlardı yine İslam Birliği'nin ilk defa formüle edilmesi Yeni Osmanlıların elinde olacaktır. Yeni Osmanlıların (daha sonradan Jön Türkler adını alacak) İslamcı teorilerinin gerisindeki farklı saiklerin de tespitine girişen yazara göre İslamcılık hareketinin önderi olarak Afgânî isminin öne çıkarılması oryanlist bir tez olup, bu tez İngiliz ve Hollandalı müsteşrikler menşelidir ve temelinde de Müslümanları aşağılamayı barındırmaktadır. Bu bölümde, olgu olarak İslamcılığın ortaya çıkışını konu edinen yazar, bilhassa, Osmanlı ülkesindeki İslamcılık kavramının kullanıma girdiği ikinci meşrutiyet sonrası döneme ve İslamcılara değinmemektedir. Kavramın ilk kullanıcılarının bu kavrama yükledikleri anlamdan ve farklı düşünürlerin konu hakkındaki değerlendirilmesinden bahsedilmesi bölümü daha da zenginleştirerek okuyucunun bu kavramın "kuruluş" dönemindeki kullanımı konusunda zihnini daha da berraklaştırabilirdi.

"Türk İslamcılığı" adlı dördüncü bölümde daha ziyade Cumhuriyet Türkiye'sinde öne çıkan Nurculuk ve Milli Görüş ekolleri incelenmektedir. Yazarın, Yeni Osmanlılar ve ikinci meşrutiyet dönemi İslamcılıyla bir ilgisinin bulunmadığı-

nı söylediği bu dönemde, pür İslamcılığın Türkiye’de karşılaştığı, iki ayrı köşede duran iki ekolden bahseder. Bulardan biri, siyaseti tamamen dışlayıp Müslüman bireyin dini duyarlılıklarına ve sosyal ihtiyaçlarına eğilerek geniş kitleleri cezbeden Said Nusî’nin öncülüğündeki Nurculuk Hareketi, diğeri de İslamcılığı törpüleyerek ehlileştirilen ve sistem içerisinde tutarak cari düzenle İslamiyet arasında bir uzlaşma arayışındaki siyasi bir projeye olan Erbakan’ın öncülüğündeki Milli Görüş hareketi. Bu bölümde yazar, önceki bölümlerde geliştirmeye başladığı İslamcılık anlayışını pekiştirmektedir. Pür haliyle, İslam’ın batı karşısında ve her alandaki üstünlüğünü şiddeti de dışlamadan savunan katı bir ideoloji ve devleti ele geçirme projesi olan İslamcılık Türkiye’de nurculuk hareketiyle baş edemediği gibi kendisine sığınak bulduğu Milli Görüş’te de ancak törpülenerek var olabilmektedir. Öyleyse pür anlamdaki bir İslamcılık Türkiye’de hiç mevcut olmamıştır. Yazarın bilhassa 60’lardan sonraki dönemi Osmanlı’dan aşına olduğumuz İslamcılıktan ayırma çabası sorgulanması gerekmektedir. 60’lardan sonra İslamcılığın yeni bir ivme kazandığı ve yeni bir merhaleye geçtiği kabul edilse bile bunun Osmanlı ülkesinden aşına olduğumuz İslamcılıkla hiçbir bağının bulunmadığını söylemek oldukça iddialı bir çıkış olacaktır. Yazarın tespiti isabetliyse, bu durumda her iki dönemdeki hareketi de “İslamcılık” olarak nitelendirmemize imkân veren şey nedir?

Türkiye’deki İslamcılık hareketine Mısır’ın etkisinin değerlendirildiği beşin bölümde, Mısır’ın İslam dünyasında ki, dolayısıyla da Osmanlı ülkesindeki modernleşmeye öncülük etmesine dikkat çeken satırları okuruz. Öyle ki, Mısır’ın öncülüğü ve etkisi sadece Osmanlı ülkesindeki modernleşme hareketlerine ilham vermesiyle sınırlı olmayıp, Cumhuriyet Türkiye’sinde müzikten, sinemaya hatta askeri darbelere kadar geniş bir yelpazede tezahür eder. Yine Türkiye’de gelişen İslamcılık akımı üzerinde, tercüme faaliyetleri aracılığıyla Mısır İhvan-ı Müslimin’inin önemli bir etkisi bulunmaktadır. Ancak bu etki Milli Görüş içerisinde törpülenerek siyasi bir projesi içerisinde dönüştürülmüş, Türkiye’de Mısır’da olduğu gibi güçlü, salt İslamcı bir akıma dönüşmemiştir.

Yazar altıncı bölümde, özellikle 28 Şubat döneminde gündemde üst sıralara yerleşen ve son yıllarda dindar nesil yetiştirme ve 4+4+4 kesintili eğitim sistemiyle de yeniden gündemimize gelen İmam Hatip okullarını incelemeye almaktadır. Bu bölümünde yazarın bu okulların devletle halk arasındaki yegane mutabakat noktaları oluşturdukları şeklindeki değerlendirmesi oldukça dikkat çekicidir. Bilhassa askeri darbe dönemlerinde, halkıyla kavgalı ve ona karşı mesafeli duran ve bu anlam halkıyla da bir meşruiyet sorunu yaşayan devletin halkıyla duygusal anlamdaki yegane temas noktasını bu okullar oluşturmuştur. Yazar bu okullarda yetişen ve “iktidar olmayı” ileri bir hedef olarak benimseyen bir kadronun iş başına gelişinden sonra hâlâ bu okullara ihtiyaç olup olmadığını soruyor. Yazarın bu soruya cevabı; devletçi bir din anlayışını topluma yerleştirme çabasında olan bu okullara artık ihtiyaç kalmadığı şeklindedir. Halkın din eğitimi alması noktasında ara

dönemde üretilmiş bir formül olarak değerlendirilen İmam Hatip okulları artık tarihi misyonunu tamamlamıştır. Bu noktada devletin din eğitiminden elini çekmesi gerektiği kanaatini paylaşan yazarın sivil toplum kuruluşlarınca örgütlenen ve yönetilen bir din eğitimi anlayışına yakın durduğu görülmektedir. Yazar, ironik bir biçimde “ittihatçılık” anlayışını da bu bölüm içerisinde değerlendirmektedir. “Hepimiz biraz ittihatçıyız.” diye başlayan kısımda, temel felsefesi, devleti her şeyin temeline yerleştirmek ve onu ele geçirerek sorunları çözmeyi amaçlamak olan ittihatçılığın sadece Osmanlı son döneminde değil, Cumhuriyet Türkiye’sinde de etkin olduğunu okuyoruz. Kurtuluş savaşını başlatan kadro ittihatçıdır, ittihat ve Terakki’nin taşra şubeleri Anadolu ve Rumeli Müdafai Hukuk Cemiyetlerine dönüşmüş olup hatta Ankarada açılan ilk meclis binası da İttihat ve Terakki’nin Ankara Şubesidir. Yazar Arap dünyasında ortaya çıkan ve elli sonrası dönemde oldukça etkin bir rol oynayan Baasçılık adı verilen Arap Milliyetçisi – Sosyalizmin de ittihatçı bir çizgi de geliştiği tespitini yapar.

Kitabın son bölümü, İktidardaki İslamcılığa ayrılmıştır. Ak parti hükümetinin ve iktidarda çizdiği profilin değerlendirildiği bu bölümde, iktidar olmakla ölmek (İslamcılık için) arasındaki iribat ortaya konmaya çalışılmaktadır. Bu bölümde, en başta Ak Parti lider kadrosu aksi beyanatlarının rağmına, İslamcı bir parti olarak kabul edilmektedir. Ak Partiyi İslamcı bir parti olarak değerlendiren yazara göre bunun gerekçeleri de Ak Parti’nin lider kadrosunun İslamcılığı tescilli Milli Görüş içerisinde yetişmelerinin yanında, Milli Görüşle Ak Parti’nin iktidar olma yolunda dayandıkları toplumsal dinamiklerin aynı olması ve Ak Parti’nin Kürt sorununa bakışının Milli Görüş çizgisinde olmasıdır.

Refah Partisi’nin iktidar olduğu dönemde İslamcılığı İbn Haldun’un Hadaret teorisi üzerinden değerlendiren yazar, Refah Partisi’ni dışarıdan gelip Hadarileri yerinden edip, daha sonraki süreç içerisinde kendisi de Hadarileşecek olan Bedevilere benzetmektedir. Bedavet dönemini Refah Partisi döneminde yaşayan İslamcılar, Ak parti dönemiyle birlikte hadarileşmeye başlamış ve nihayetinde kendi kimliklerinden de uzaklaşmışlardır. Nitekim, temelde muhalif bir hareket olarak gelişen ve en büyük hedef olarak da iktidar olmayı esas alan bir hareket iktidar olduktan sonra ne işe yaracaktır. Bu sorunun, aslında, cevabından önce, barındırdığı ima daha önemlidir. Soruya göre İslamcılık salt bir muhalefet hareketi olup ütöpik bir âlemde yaşamaktaydı. Yani uygulamaya koyacakları bir projeleri ya da ajandaları yoktur. Maksat iktidar olmaktı, öyleyse iktidar olmak kendini gerçekleştirmek ve misyonunu tamamlamak, miadını doldurmak anlamına geliyordu ve Ak Partiyle birlikte İslamcılığa olan da buydu. Ancak gerek yazarın bilhassa dış politika konusunda söyledikleri ve söylemedikleri İslamcılığın iktidar olmakla öldüğü tezini zora sokmaktadır. Nitekim ülkenin dış politikası İslamcı bir çizgide yol almaya devam etmektedir. Bir diğer noktada İslamcıların Kürt sorunu karşısında ta-kındıkları tavidir. Yazar her ne kadar da devletin kendi açmazını İslamcılar eliyle

çözmesi olarak yorumlasa da Refah partisi döneminden gelen, Kürt sorununa dair bir çözüm anlayışı Ak Parti iktidarıyla birlikte uygulamaya konulmuş ve halen de süreç devam etmektedir. Aslında, Ak Parti'nin halkla kurduğu diyalog ve halkın kılcal damarlarına dokunabilmesine imkân sunan siyaset yapma biçimi, ekonomide, sanayide ve savunma sanayindeki millileşme çabaları gibi faktörleri dikkate almadan sadece bu iki unsur üzerine yoğunlaşmak bile İslamcılığın öldüğü tezini oldukça zorlamaktadır. Yazar her ne kadar da İmam Hatiplerde ve İlahiyat Fakültelerinin yetişenlerin İslamcı olmadığını söylese de Türkiye'ye kendisini İslamcı olarak niteleyenlerin bu okulların en azından birinin rahleyi tedrisinden geçtikleri malumdur. Bu noktadan hareket ettiğimizde İmam Hatip okullarının ve İlahiyat'ların son yıllarda Ak Parti iktidarı tarafından yaygınlaştırılmaya çalışılmasının amaç ve sonuçları üzerinde yeniden bir değerlendirme yapmak daha uygun olur gibi görünmektedir.

Yazarın İslamcılığın öldüğüne dair tezinin bir diğer zayıf noktasını da, Mısır'daki son gelişmelerin yeterince değerlendirilememesi oluşturmaktadır. Tunus ve Nahda hareketini kısmen değerlendiren yazar, Mısır söz konusu olduğunda ketum bir tavra bürünmektedir. Oysaki Orta Doğu'da İslamcılığın arkasındaki en büyük güçlerden biri olan İhvan-ı Müslimin'in iktidardaki uygulayacağı yönetim anlayışı henüz net değildir. İktidarın, muhalefetteki tezleri törpüleyeceği kabul edilse bile, bu, İhvan'ın İslamcı siyaset anlayışından vaz geçeceği anlamına gelmemektedir, en azından bu konuda bir hükme varmak bu gün için erkendir.

Yazarın İslamcılığın öldüğü şeklindeki tezine genel olarak bakacak olursak, Türkiye ve Ak Parti özelinde bu tezin büyük oranda doğrulandığını ancak dış politika ve Kürt sorununa yaklaşım gibi konular göz önüne alındığında bu hükme varmanın erken olduğunu söyleyebiliriz. Devlet - Ak Parti etkileşiminde bir değişme yaşandığı ve en fazla değişenin de Ak Parti kanadında yani İslamcı kanatta olduğu şeklindeki tespitini kabul etmekle birlikte şunu da dikkate almalıyız ki, yazarında tespit ettiği üzere Türkiye'de pür anlamda bir İslamcı ideoloji hiçbir dönem var olamamıştı ya da daha doğru bir ifadeyle kitleleşmemişti. Var olan, Milli Görüş'ün "milli" olan ve demokratik ortamla uygun hale getirdiği, sistem içerisinde kalan oldukça seyreltilmiş, yeşilin turkuaz tonundaki bir İslamcılıktı. Böylesi bir İslamcılık anlayışı büsbütün ortalıktan çekilse bile buradan hareketle "İslamcılık öldü" sonucuna varmak oldukça büyük bir endüksiyon olacaktır ki bu da her zaman doğru sonuç vermez. Bu noktada bilhassa Mısır'da İhvan'ın izleyeceği yolun takip edilmesi daha isabetli bir şey söyleme noktasında önemli görünmektedir.

Kitapta dikkat çeken bir diğer nokta da yazarın "devlet"i canlı bir organizma gibi takdimidir. Öyle ki, en büyük şakil güç olarak devlet, varlığını sürdürme noktasında bünyesindeki bütün unsurlardan dönem dönem istifade etmekte onları

kendi varlığının devamını garantileme noktasında kullanmaktadır. Yazar, İslamcılarının iktidarını da bu düzlemde yorumlamakta, bunu, devletin en fazla ihtiyaç duyduğu ve varlığını devam ettirme noktasında ciddi sıkıntılar hissettiği bir dönemde, İslamcı birikimi kendi bekası doğrultusunda kullanması olarak görmektedir. Yani Kemalizm'le şekillenen devlet, bu ideolojinin mevcut sorunları çözmede yeterli olmadığını ve sorunların bünyeye zarar vermeye başladığını hissettiği bir dönemde bu çözümü getirecek en yakın unsur olarak, daha birkaç yıl önce dışladığı ve üzerinden buldozer gibi geçmeye çalıştığı İslamcılarını görmüştür. İslamcılarda iktidar olduktan sonra uyguladıkları politikalarla devletin bu öngörüsünü haklı çıkarmışlardır. Bu yorum birkaç açıdan problemli görünmektedir. Öncelikle buradaki devlet anlayışı pek de kabul edilebilecek bir görüş değildir. Devletin tarih içerisinde yürüyen bir organizma olarak kabulü insanlığın başına yeterince dertler açmıştır. Bu anlayış bir taraftan faşizme kadar uzanan bir devlet biçimini getirdiği gibi diğer taraftan da toplumlar için kadercı bir anlayışı da empoze etmektedir. 2000'li yılların başında olanı, yani İslamcı bir gelenek içerisinde koparak gelen bir partinin iktidar olmasını, tüzel bir kişilik ve zihni varlıktan öte bir kategoriye yerleştiremeyecek devletin kendi canını kurtarma hamlesi olarak değil de, pekâlâ, ezilen ve dışlanan geniş bir halk kitlesinin kendi sorunlarını çözme iradesinin yakın dönemde devlet eliyle yaşatılanlara karşı oluşan tepkiyle koalisyonu olarak da alabiliriz. Bu bakışın getirdiği bir diğer problem de Kemalizm'i yetersiz gördüğü yerde onu bırakan devletin, bir süre sonra bunu yeni gözdelelerine de yapacağı bu şekilde, devletin hep özne olarak merkezde kalırken ideolojilerin yer değiştireceği anlayışını getirmesidir. Olayı insan zemininde koparan bir diğer ifade biçimiyle devlet için insan anlayışını ima eden, özne olarak insanı değil de devleti alan bu anlayış da pek makul görünmemektedir. Temelde birey olarak insanın ihtiyaçlarını karşılayabilme noktasında ortaya çıkıp insanlar arası bir sözleşmeye dayanan devletin insanı yerinden ederek özne konumuna oturması, insanları ve ideolojileri de kendi bekasının hizmetkârları ve güç kaynağı olarak kullanması yerine, devleti insanın ihtiyaçlarını karşılamak için oluşturulmuş bir organizma olarak anlamak daha insancıl durmaktadır.